

ASPECTE ALE ORGANIZARII BISERICEȘTI DIN SPAȚIUL ISTRO-PONTIC (SFÂRȘITUL SECOLULUI AL X-LEA — SECOLUL AL XII-LEA)

Revenirea bizantină la Dunărea de Jos în 971 și, din nou, după un scurt intermezzo bulgar dintre 976-1000, de la începutul secolului al XI-lea, a marcat în mod decisiv situația Bisericii locale, aflate până la cucerirea bizantină sub jurisdicția Patriarhiei Bulgare. Organizarea bisericească a stăpânirilor bizantine din regiune o completat pe cea militar-administrativă. Importanța arătată de Constantinopol Bisericii locale în secolele X-XII este edificatoare pentru a evidenția rolul acestei instituții în cadrul politicii imperiului în zonă.

Mitropolia Tomisului. La sfârșitul secolului al X-lea, își făcea reapariția în sursele sigilografice Mitropolia Tomisului^[2]. Deosebit de interesant este faptul că eparhia bisericească dintre Dunăre și mare este menționată cu numele antic al reședinței scaunului mitropolitan, nu cu acela de Konstantia/Constantia, cum apare menționată așezarea la mijlocul secolului al X-lea^[3].

Pentru perioada anterioară secolului al X-lea, singurele știri asociate eparhiei Tomisului provin din cinci *Notitiae episcopatum*, ale Bisericii din Constantinopol, date între secolele VI-IX^[4]. Informațiile transmise de acestea ne confirmă o concluzie mai veche, potrivit căreia „*Mitropolia Tomisului era dependentă direct de Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol*”^[5].

Totuși, parcurgerea lor, permite constatarea că respectivele *Notitiae episcopatum*, cu excepția notitiei nr. 1, datată în secolele VI-VII, înregistrează niște administrativ-teritoriale și religioase care au funcționat, cu certitudine, înainte de cucerirea bulgară de la sfârșitul secolului al VII-lea și a expansiunii Khaganatului Bulgar din epoca următoare. În urma aceste expansiuni, statul bulgar care a scos de sub stăpânirea Imperiului Bizantin, teritoriile de la Dunărea de Jos, inclusiv cele din spațiul istro-pontic.

Prima dintre cele cinci *notitiae*, arată Tomisul, situat în „*eparhia Scythia*”, apare ca a doua (poziția 40) arhiepiscopie autocefală^[6]. Cea de-a doua, datată în secolul al VIII-lea sau, cel mai târziu în primul sfert al secolului al IX-lea, înregistrează Tomisul în „*eparhia Scythia*” ca a doua (poziția 43) pe o listă a arhiepiscopilor autocefale sufragante Patriarhiei Ecumenice^[7]. O a treia *Notitia episcopatum*, una controversată, din epoca iconoclastă, datată

între sfârșitul secolului al VIII-lea și mijlocul secolului al IX-lea, menționează în „*eparhia Scythia, parathalassia Pontului*”, „*metropola Tomis (Tomi metropolis)*” (poziția 642), alături de alte 14 centre urbane^[8]. Având în vedere faptul că *notitia* în discuție înregistra, în partea respectivă a textului, mitropoliile subordonate Patriarhiei de Constantinopol, reiese din aceste informații că orașul Tomis era reședința unei asemenea eparhii, care avea alte 14 scaune episcopale sufragante. Pe această *notitia*, Mitropolia Tomisului nu mai apare cu statutul de eparhie autocefală. Dat fiind, însă, caracterul controversat al respectivei surse, considerăm că știrile cuprinse în textul ei trebuie acceptate cu multă rețineră. Într-o a patra *Notitia episcopatum*, datată pe la mijlocul secolului al IX-lea, Tomisul din „*eparhia Scythia*” este arătat tot ca a doua (poziția 41) pe lista unor mitropolii din cadrul unor stăpâniri autocefale^[9]. În sfârșit, cea de-a cincea *Notitia episcopatum*, datată tot în secolul al IX-lea, ne oferă informații asemănătoare, înregistrând Tomisul, în aceeași „*eparhie Scythia*”, ca a doua (poziția 45) pe o listă a arhiepiscopiilor autocefale^[10].

În pofida informațiilor transmise de respectivele *Notitiae episcopatum*, rămâne dificil de stabilit dacă eparhia istro-pontică și-a continuat neîntrerupt funcționarea și sub stăpânire bulgară, mai ales că lungi perioade, raporturile politico-militare bizantino-bulgare au fost tensionate. Prin urmare, nu știm dacă eparhia Tomisului a cunoscut perioade de întreruperi ale funcționării, nici dacă, nu cumva, după o asemenea etapă de întrerupere nu a fost reactivată după recucerirea bizantină din anul 971.

Se pare că în această perioadă tulbure, că chiar Tomisul a înregistrat o gravă decădere. Faptul este consemnat de patriarhul Nikephoros în lucrarea lui, *Breviarium*, redactată la începutul secolului al IX-lea, care menționează așezarea ca fiind doar „*un sat de coastă*”^[11].

Funcționarea Mitropoliei Tomisului la sfârșitul secolului al X-lea și la începutul secolului al XI-lea este confirmată, așa cum am precizat deja, de unele surse sigilografice. În 1991, John Nesbitt și Nicolas Oikonomides publicau un sigiliu, descoperit, foarte probabil la Istanbul, datat în secolele X-XI, care i-a unui înalt cleric, Aniketos, „*mitropolit de Tomis*”^[12].

Aria de jurisdicție ecleziastică a Mitropoliei Tomisului în această epocă nu poate fi stabilită cu exactitate, din cauza absenței informațiilor referitoare la acest aspect. Istoricul Ion Barnea considera că de Mitropolia Tomisului „*vor fi depins în secolele X-XII episcopiile din jumătatea de nord a Dobrogei*”^[13]. La rândul lui, Petre Diaconu era de părere că eparhia

istro-pontică „*avea sub jurisdicția sa bisericile nordului dobrogean*”^[14].

În ceea ce ne privește, considerăm că teoria istoricilor români se susține numai dacă în paralel cu Mitropolia Tomisului ar fi funcționat și cea a Dristrei (Dorostolonului), cum ei înșiși susțineau^[15]. Întrucât la Dristra și-a avut sediul doar un scaun episcopal, unii istorici nu au exclus posibilitatea ca acesta să fi fost sufragant Mitropoliei Tomisului^[16].

O opinie apropiată de cele exprimate de Ion Barnea și Petre Diaconu, cu privire la jurisdicția Mitropoliei Tomisului, a emis și Alexandru Madgearu. Astfel, pentru perioada de sfârșit a secolului al X-lea, el pus în relație directă funcționarea eparhiei istro-pontice cu cea a Themei Mesopotamia Apusului, pe care o localizează în jumătatea nordică a regiunii dintre Dunăre și mare^[17]. Pentru perioada de început a secolului al XI-lea, același autor consideră ca plauzibilă posibilitatea ca jurisdicția Mitropoliei Tomisului să se fi exercitat asupra credincioșilor și spațiului riveran întregului sector al Dunării de Jos. În consecință, Alexandru Madgearu nu exclude posibilitatea ca „*atât Episcopia de Dristra, cât și cea de Vidin să fi fost sufragante ale Mitropoliei de Tomis*”, până la încetarea funcționării ei, în anul 1018^[18].

Din punctul nostru de vedere, o jurisdicție ecleziastică a Mitropoliei Tomisului asupra Episcopiei Vidinului, situată în sectorul apusean al cursului inferior al Dunării este dificil de admis. În schimb, dacă jurisdicția asupra Episcopiei Dristrei se confirmă, suntem în măsură să conchidem că Mitropolia Tomisului și-a exercitat jurisdicția religioasă asupra întregului spațiu istro-pontic. Deocamdată, însă, în absența unor informații certe cu privire la acest aspect, opinia noastră rămâne doar o ipoteză. Nu excludem nici posibilitatea ca aria de jurisdicție religioasă a Mitropoliei Tomisului să fi fost chiar mai extinsă, sub autoritatea ei intrând nu numai episcopiile din spațiul istro-pontic, ci și unele dioceze din nord-estul Bulgariei. Ne bazăm această afirmație pe faptul că episcopiile din aceste regiuni nu apar sub jurisdicția Arhiepiscopiei de Ochrida, nici în diplomele lui Basileios II (976-1025), de organizare a ei, din 1019-1020, nici în cele ale lui Alexios I Comnenos (1081-1118), de la sfârșitul secolului al XI-lea^[19]. Nu includem între aceste eparhii, Episcopia Dristrei, pusă de Basileios II sub jurisdicția Arhiepiscopiei de Ochrida^[20].

Ofensiva bulgară, care a urmat succesului revoltei Comitopoulilor din anul 976, a scos de sub stăpânirea Imperiului Bizantin teritoriile Bulgariei răsăritene, precum și cea mai mare parte a teritoriilor din spațiul istro-pontic până la limita meridională a Gurilor

Dunării. Așa cum s-a demonstrat, în aceste condiții, Mitropolia de Ioannoupolis și-a încetat funcționarea ca eparhie bizantină^[21]. Care a fost situația Mitropoliei Tomisului, în noul context politico-militar și teritorial, nu putem preciza, dată fiind lipsa informațiilor.

Situația și statutul eparhiei Tomisului nu ne sunt precizate nici cu prilejul organizării Arhiepiscopiei de Ochrida, întreprinsă de Basileios II în 1019-1020. Absența oricăror informații referitoare acest aspect a condus la formularea unor opinii diferite de către istorici. Spre exemplu, Alexandru Madgearu, care invoca absența nominalizării ei, atât în *sygillionul* din 1019, cât și un cel din 1020, ultimul înregistrând în spațiul istro-pontic doar Episcopia Dristrei, susține că Mitropolia Tomisului „a supraviețuit după anul 1000, dar nu și după 1020”^[22].

O opinie, din care se deduce indirect faptul că Mitropolia Tomisului și-ar fi încetat funcționarea emite și Mathias Gyóni în studiul său referitor la întinderea ariei de jurisdicție ecleziastică a Arhiepiscopiei de Ochrida, odată cu finalizarea procesului de organizare a ei din anul 1020. Potrivit concluziei istoricului maghiar, aria de jurisdicție a eparhiei bulgare era delimitată „în nord aproximativ de Dunăre și la est de litoralul Mării Negre, care se întindea de la Gurile Dunării la Varna”^[23]. Prin includerea întregului spațiu istro-pontic în aria de jurisdicție a Arhiepiscopiei de Ochrida, Mathias Gyóni nega, indirect, existența oricărei eparhii de rang mitropolitan în această regiune.

În ceea ce ne privește, în lumina știrilor pe care le deținem, considerăm că concluziile istoricilor amintiți nu pot fi susținute. Din punctul nostru de vedere, absența Mitropoliei Tomisului din *sygellia* imperiale care stabilesc organizarea Arhiepiscopiei de Ochrida nu reprezintă un argument solid nici în sensul încetării funcționării eparhiei istro-pontice, nici în acela al întinderii jurisdicției eparhiei bulgare asupra tuturor teritoriilor dintre Dunăre și mare^[24]. Ceea ce omit emitenții opiniilor respective, este faptul că spațiul istro-pontic de la nord de Dristra nu intră deloc în atenția împăratului cu prilejul organizării Arhiepiscopiei de Ochrida. Acest lucru s-a datorat faptului, considerăm noi, că teritoriile situate în jumătatea nordică a spațiului istro-pontic, nu au mai fost pierdute de Imperiul Bizantin după cucerirea lor din vara anului 971, păstrându-și neafectate, atât organizarea militar-administrativă, cât și religioasă^[25].

Funcționarea Mitropoliei Tomisului, cel puțin, până la mijlocul secolului al XI-lea, după organizarea Arhiepiscopiei de Ochrida, de către împăratul Basileios II, în 1019-1020, este susținută tot de unele surse sigilografice. Astfel, un sigiliu descoperit, foarte probabil,

la Istanbul, datat în jurul anului 1050, a aparținut lui Basileios, „*mitropolit de Tomis*”^[26]. Mica piesă de plumb reprezintă confirmarea incontestabilă a existenței ei.

Din a doua jumătate a secolului al XI-lea, informațiile referitoare la Mitropolia Tomisului lipsesc cu desăvârșire. Acest lucru ridică un mare semn de întrebare cu privire la continuarea funcționării sale în secolul al XII-lea.

Momentul dispariției Mitropoliei Tomisului rămâne o alt aspect controversat al istoriei acestei eparhii, generată de absența informațiilor. Istoricii care au abordat această problemă nu au putut oferi un răspuns care să poată fi unanim acceptat. Ion Barnea, spre exemplu, era de părere că Mitropolia Tomisului și-a funcționat funcționarea, alături de cea a Dristrei, „*probabil atâta timp cât a dăinuit și Thema Paristrion, adică până la răscoala Asăneștilor (1186) sau poate până la instalarea la Constantinopol a stăpânirii Imperiului Latin (1204)*”^[27].

Concluzia istoricului român, deși interesantă și atractivă, rămâne, însă, discutabilă din punctul nostru de vedere. Puținele infirmații din secolul al XII-lea de care dispunem, cu privire la organizarea ecleziastică a regiunii „*orașelor paristriene*”, care includea și spațiul istro-pontic, tind să o infirme. Spre o asemenea concluzie conduce și absența oricăror informații referitoare la ea, cu începere de la sfârșitul secolului al XI-lea^[28].

Istoricul și arheologul Petre Diaconu considera încetarea funcționării Mitropoliei Tomisului o consecință directă a constituirii Mitropoliei Dristrei. Conform opiniei lui, momentul încetării funcționării eparhiei istro-pontice putea fi datat pe la mijlocul secolului al XI-lea, în condițiile creării și organizării Mitropoliei Dristrei, în jurul anului 1054^[29]. Principalul argument adus în favoarea tezei sale este reprezentat de circulația monetară în Tomis în anii '70-'80 ai secolului al XI-lea și decăderea localității până la a deveni una rurală. În consecință, conchide el, „*existența unei mitropolii într-o localitate cu caracter rural este de neconceput pentru Dobrogea secolului al XI-lea*”^[30].

În opoziție cu opiniile istoricilor menționați, Alexandru Madgearu susține că doar în timpul lui Basileios II, Tomisul „*a atins o anumită dezvoltare*”, dar apoi a fost grav afectat de invaziile pecenegilor din anul 1036^[31]. În temeiul acestei constatări, el consideră că „*este imposibilă o menținere a Mitropoliei Tomisului până la sfârșitul secolului al XI-lea*” și că „*această mitropolie a supraviețuit după anul 1000, dar nu și după 1020*”^[32]. Ca urmare, conchide acesta, „*Mitropolia Tomisului a fost desființată în 1020, după crearea provinciei Paradounavon și în legătură cu modificările aduse*

Arhiepiscopiei de Ochrida^[33]. Interesant și paradoxal, totodată, este faptul că pentru susținerea tezei sale Alexandru Madgearu invocă drept principal argument circulația monetară, asemenea lui Petre Diaconu, a cărui teorie o respinge^[34].

În opinia noastră, sigiliul mitropolitului Basileios, datat în jurul anului 1050, permite concluzia că încetarea funcționării Mitropoliei Tomisului s-a produs după acest an, cândva în a doua jumătate a secolului al XI-lea^[35]. Cel mai probabil, așa cum susține Petre Diaconu, momentul încetării odată cu ridicarea Episcopiei Dristrei la rang de mitropolie și organizarea acesteia.

În direcția continuării funcționării ei până în epoca menționată pledează și evoluția orașului Tomis, reședința eparhiei. Pe baza descoperirilor monetare, Gheorghe Mănușu-Adameșteanu, susține că „*sub Roman al III-lea se ajunge la dezvoltarea maximă a acestui centru*”^[36]. În scopul confirmării afirmației sale, el precizează că „*raportul monedă/ani de domnie ne dovedește că momentul maxim al acestei dezvoltări va fi cuprins în perioada imediat următoare*”, respectiv după sfârșitul domniei lui Constantin VIII (1025-1028), „*când consemnăm 12 piese de la împăratul Roman al III-lea (1028-1034) și cel mai înalt indice 2,00, față de numai 0,85 sub următorul împărat – Mihail al IV-lea (1034-1041)*”^[37]. În pofida acestei evoluții, descoperirile arheologice și, mai ales numărul modest de monede descoperite în aria sa, susține, în continuare istoricul amintit, conduc la constatarea că, în raport cu alte centre urbane din spațiul istro-pontic, Tomisul „*n-a reușit să depășească stadiul unui centru bizantin de mai mică importanță*”^[38]. Gheorghe Mănușu-Adameșteanu, admite și el că atacurile pecenege din 1036 au afectat Tomisul, care, „*în scurtă vreme, va înceta să existe*”^[39]. Totuși, în temeiul ultimelor descoperiri monetare semnificative, anonime sau emise de împărații Constantin IX Monomachos (1042-1055) și Constantin X Doukas (1059-1066), el nu exclude posibilitatea ca sfârșitul așezării să fi survenit în urma atacului uzilor din 1064 sau a revoltei orașelor paristriene declanșată în 1072^[40].

Din punctul nostru de vedere, posibila dăinuire a Tomisului până în deceniul al șaptelea sau al optulea al secolului al XI-lea, nu poate fi, însă, invocată ca un argument solid pentru susținerea și a funcționării mitropoliei omonime până în această epocă.

Mitropolia Dristrei. Organizarea unei eparhii bisecești la Dristra – episcopie sau mitropolie – de către împăratul Ioannes I Tzimiskes, continuă să rămână o problemă încă neelucidată și controversată în

istoriografie, din cauza absenței informațiilor. Ne asociem, însă, opiniei exprimate de acei istorici care, în temeiul însemnătății centrului urban de la Dunărea de Jos, fost reședința temporară a Patriarhiei Bulgare, și devenit apoi reședința unei strategii, susțin că bazelele a organizat sau, mai degrabă, a reorganizat aici o structură ecleziastică de rang superior, fie o episcopie subordonată Mitropoliei Ioannoupolisului, fie chiar o mitropolie, pusă sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol^[41].

Pentru perioada anterioară secolului al X-lea, singurele surse referitoare la funcționarea unei dioceze ecleziastice la Dristra rămân tot cele cinci *Notitiae episcopatum*, la care am apelat în demersul nostru. Astfel, *Notitia nr. 1*, înregistra la poziția 445, *Episcopia de Rodostolon* (corect Dorostolon), funcționa ca sufragantă celei de-a doua mitropolii din eparhia Haimimontus, cea de Markianoupolis^[42]. Aceeași informație se regăsește și în *Notitia nr. 2*, unde *Episcopia de Rodostolon* (Dorostolon), este înregistrată la poziția 513, precum și în *Notitia nr. 4* unde dieceza de la Dunărea de Jos, numită tot *Rodostolon* este consemnată la poziția nr. 463^[43]. *Notitia nr. 3*, ne transmite informații complet diferite. Conform știrilor înregistrate de ea, *Episcopia de Dorostolon*, menționată la poziția 606, era sufragantă Mitropoliei de Odessos, din eparhia Moesia Prima^[44].

Informațiile transmise de respectivele *notitiae*, cu privire la eparhia Dristrei trebuie acceptate cu multă rețineră. Cu atât mai mult este necesară o preluare critică a lor, cu cât cazul acesteia, așa cum se poate constata, ele conțin și numeroase inadvertențe.

Potrivit informațiilor provenite din unele surse, credibile, se pare că în secolul al X-lea, eparhia Dristrei a fost ridicată la rangul de arhiepiscopie. O asemenea știre se regăsește în cel de-al doilea *sigillion*, referitor la organizarea Arhiepiscopiei de Ochrida, emis de împăratul Basileios II în mai 1020. În acest amintit se precizează că „*în timpul domniei lui Petar în Bulgaria* (țara între 927-969, n.n.) *acea [episcopie] a strălucit demnitătea arhiepiscopală, iar apoi s-au mutat arhiepiscopii [de Dristra] dintr-un loc în altul, o dată la Triadica* (Sofia, n.n.), *altă dată la Vodena* (Edessa, în Grecia, n.n.) *și Moglena*”^[45].

Aceste informații permit formularea unei opinii mai aplicate asupra statutului eparhiei de la Dunărea de Jos. Deducem din ele că încă anterior anului 969, cel al sfârșitului domniei țarului Petar, Dristra își pierduse rangul de arhiepiscopie. Nu știm însă nici dacă și la păstrat sau nu pe cel de episcopie.

Situația și statutul Dristrei după cucerirea bizantină din 971 nu sunt cunoscute din nicio sursă. În acest

context, nu au lipsit formularea unor ipoteze referitoare situația Episcopiei Dristrei. Spre exemplu, Petre Diaconu, întemeiat pe „*vechea tradiție bisericească*” de care se bucura centrul de la Dunărea de Jos încă din epoca romană, conchidea e greu de crezut că Ioannes Tzimiskes „*n-a înființat aici o eparhie de rang înalt, o episcopie sau chiar o mitropolie*”^[46]. Totodată, el nu excludea nici posibilitatea ca la Dristra să fi fost strămutată și Mitropolia de Ioannoupolis, când aceasta și-a încetat funcționarea^[47]. O inscripție descoperită la Silistra confirmă restaurarea unei biserici cu pictură în frescă, lucrare realizată în timpul împăraților Basileios II și Constantinos VIII, datată, de Michael Salamon, ultimul cercetător care s-a ocupat de studierea ei, între anii 976 și 981^[48]. Cu titlu de ipoteză, Petre Diaconu consideră că restaurarea lăcașului de cult din Dristra, în perioada imediat următoare morții lui Ioannes I Tzimiskes, măsură care ar fi avut între altele și scopul „*să demoleze*” actele majore ale fostului basileu, ar putea fi pusă în legătură directă cu „*transferul mitropoliei de la Preslav la Dristra*”.

Unele surse sigilografice vin în sprijinul teoriei care localizează la Dristra sediul unei eparhii religioase de rang superior. Reținem, astfel, descoperirea la Silistra a unui sigiliu, care i-a aparținut lui Gregorios, „*episcop de Severiados*”, localitate din Cappadocia, datat în ultima treime a secolului al X-lea^[49]. Prezența sigiliului la Dristra, de datorează, foarte probabil, faptului că a însoțit o scrisoare a arhiereului din Asia către un omolog sau un alt ierarh de rang înalt care rezida în centrul de la Dunărea de Jos.

Absența informațiilor cu privire la situația Episcopiei Dristrei la sfârșitul secolului X-lea, în contextul ofensivei bulgare împotriva stăpânirilor bizantine din Bulgaria răsăriteană face ca aceasta să nu fie cunoscută. Unii istorici, precum Petre Diaconu consideră că pe durata funcționării Mitropoliei de Ioannoupolis, dieceza Dristrei a fost subordonată acesteia, iar după încetarea funcționării ei, în urma recuceririi bulgare a Preslavului, a trecut sub jurisdicția Mitropoliei Tomisului^[50]. Din punctul de vedere al lui Alexandru Madgearu, la fel de dificil de confirmat, Episcopia Dristrei „*a fost subordonată Mitropoliei Tomisului, până la desființarea acesteia în 1018*”^[51].

La fel de puțin cunoscută este și aria de jurisdicție ecleziastică a Episcopiei Dristrei în ultimele două decenii ale secolului al X-lea și în primele două decenii ale secolului al XI-lea. Potrivit opiniei exprimate de istoricul Adrian Gabor, după cucerirea Vidinului de către bizantini, în 1002, „*episcopia din acest oraș nu mai depindea de Patriarhia Bulgară de la Ochrida, ci a devenit sufragana Mitropoliei Dristrei*”^[52].

Din punctul nostru de vedere, o asemenea concluzie nu se susține. În epoca respectivă, la Dristra a funcționat doar o episcopie, cu un statut identic cu cel al diocezei de la Vidin, iar adoptarea unei asemenea măsuri organizatorice ar fi condus la subordonaarea unei eparhii alteia de același rang fapt neîntâlnit în Biserica Răsăriteană. Din punctul nostru de vedere, funcționarea Episcopiei Dristrei trebuie asociată organizării strategiei omonime, înființată de Ioannes I Tzimiskes, în 971^[53].

Primele informații certe cu privire la funcționarea unei eparhii de rang episcopal la Dristra datează din ultimii ani ai domniei împăratului Basileios II. Ele apar în contextul organizării bisericești realizate de împărat în teritoriile fostului Țarat Bulgar, desființat în 1018. În cel de-al doilea sygillion, consacrat stabilirii ariei de jurisdicție ecleziastică a Arhiepiscopiei de Ochrida, din mai 1020, împăratul include și Episcopia Dristrei. Arhiereul de la Dristra urma „*să aibă 40 de kleroikoi și 40 de paroikoi, în orașele eparhiei sale și în celelalte orașe din jurul ei*”^[54].

Funcționarea Episcopiei de Dristra la mijlocul secolului al XI-lea își află confirmarea și în unele surse sigilografice. Două sigilii descoperite, unul la Silistra, celălalt la Boyadzhik, în regiunea Iambol din Bulgaria, dateate în intervalul 1050-1060 (cel mai probabil la mijlocul deceniului al șaselea), au aparținut lui Leontios, „*monah și episcop de Dristra*”^[55]. Nu este exclus, ca tot de Episcopia Dristrei să fi aparținut și acel monah, Euthymios, menționat de Ioannes Skylitzes și Georgios Kedrenos, însărcinat cu creștinarea pecenegilor, conduși de căpetenia Kegenes, care s-au stabilit în imperiu prin 1045-1046^[56].

În a doua jumătate a secolului al XI-lea avea să se producă ridicarea scaunului episcopal al Dristrei la rang mitropolitan. Scoasă de sub jurisdicția Arhiepiscopiei de Ochrida, eparhia de la Dunărea de Jos, ridicată la rangul de mitropolie, a fost pusă sub jurisdicția directă a Patriarhiei Ecumenice din Constantinopol.

În ceea ce privește aria de jurisdicție ecleziastică a Mitropoliei Dristrei în această epocă, orice informații referitoare la ea lipsesc. Credem că sub autoritatea ei au fost puse, în primul rând, episcopiile din sudul spațiului istro-pontic și din cel al Bulgariei răsăritene, scoase de sub jurisdicția ecleziastică a Mitropoliei Tomisului. Ne menținem, de asemenea, opinia exprimată cu alt prilej, conform căreia nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca jurisdicția Mitropoliei Dristrei să fi fost extinsă și asupra celei a eparhiei Tomisului în condițiile în care aceasta își va fi încetat funcționarea^[57].

Primul arhiereu cunoscut al noii eparhii, după

ridicarea acesteia în rang, a fost mitropolitul Leontios, foarte probabil, unul și același cu episcopul omonim, atestat în deceniul al șaselea al secolului al XI-lea, sau unul cu același nume. Din informațiile pe care le deținem, cunoaștem că acesta a luat parte la lucrările sinodului patriarhal, desfășurate în 6 noiembrie 1071 și 14 martie 1072, prezidat de patriarhul Ioannes VIII Xiphilinos^[58]. În 14 martie 1072, mitropolitul Dristrei semna al 26-lea între 27 de mitropoliți și 14 arhiepiscopi, un decret sinodal cu privire la alegerea episcopilor pentru scaunele vacante și la ordinea episcopilor^[59].

Nivelul de dezvoltare atins și însemnătatea Themei Paradounavon sau „orașelor paristriene” pentru politica Imperiului Bizantin la Dunărea de Jos în această epocă sunt aspecte care reies indirect din relatările călătoriei întreprinse aici de Sfântul Kyrillos din Philea (cândva între 1031 și 1043), relatată de Nikolaos Kataskepenos^[60], a convertirii la creștinism a pecenegilor stabiliți în imperiu (1045-1046)^[61], din discursurile mitropolitului Euchaitei, Ioannes Mauropous, rostite în 1047 și 1048/1049^[62]. O asemenea evoluție justifică și ridicarea eparhiei Dristrei de la rangul de episcopie la cel de mitropolie, cu atât mai mult cu cât centrul de la Dunărea de Jos era și reședința Themei Paristrion sau Katepanatului de Paradounavon.

În temeiul concluziilor trase din asemenea informații, Petre Diaconu susținea că „*Episcopia de Dristra a fost transformată în mitropolie prin deceniul al V-lea al secolului al XI-lea*”^[63]. Ulterior, reluând discuția asupra acestui aspect, istoricul român conchidea că „*Mitropolia Dristrei ia naștere într-un moment care se situează între anii 40 și 70 ai secolului al XI-lea*” și că „*transformarea Episcopiei Dristrei în scaun mitropolitan corespunde suprimării Episcopiei Tomisului*”^[64].

Revenind la informațiile referitoare la participarea mitropolitului de Dristra, Leontios, la lucrările sinodului patriarhal din 6 noiembrie 1071 și 14 martie 1072, înregistrarea acestuia penultimul între omologii lui participanți la sinod, permite concluzia că ridicarea în rang mitropolitan a scaunului arhieresc era de dată relativ recentă în raport cu momentul desfășurării sinodului. Asociind aceste informații cu cele transmise de sigiliile care îl menționează pe Leontios ca episcop, datate la mijlocul deceniului al șaselea al secolului al XI-lea, putem afirma că ridicarea Episcopiei Dristrei la rangul de mitropolie s-a produs la o dată cuprinsă între mijlocul deceniului al șaselea și sfârșitul deceniului al șaptelea al aceluiași secol, mai exact între mijlocul deceniului al șaselea și ante 6 noiembrie 1071. În concluzie, considerăm că putem admite mijlocul deceniului al șaselea al secolului al XI-lea drept un *terminus post quem* și 6 noiembrie 1071, un *terminus ante quem*

al ridicării eparhiei dunărene la rang mitropolitan^[65].

Contextul în care s-a produs ridicarea Episcopiei Dristrei la rang mitropolitan rămâne, așa cum am precizat, un alt aspect necunoscut din istoria acestei dieceze. Din punctul nostru de vedere, prin raportarea la perioada în care aceasta a fost în rang mitropolitan, credem, cu titlu de ipoteză că două momente ar putea fi luate în calcul, ca cel mai probabil. O primă ipoteză ar fi aceea că ridicarea în rang a eparhiei Dristrei ar fi putut fi consecința măsurilor organizatorice militar-administrative întreprinse de împăratul Isaac I Comnenos (1057-1059), în cadrul Katepanatului de Paradounavon în anul 1059. O a doua ipoteză constă în posibilitatea ca organizarea Mitropoliei Dristrei a fost consecința măsurilor luate pentru îndepărtarea consecințelor puternicei invazii a uzilor din 1064/1065, care a afectat grav Tomisul, care și-a încetat funcționarea.

Un deceniu mai târziu, un alt arhieriu al Dristrei, mitropolitul Christophoros, este menționat penultimul între 10 mitropoliți și patru arhiepiscopi, participanții la lucrările sinodului patriarhal din 20 martie 1082, respectiv între 25 de mitropoliți și patru arhiepiscopi, prezenți la lucrările sinodului în 21 martie^[66]. Același arhieriu al Dristrei este atestat și printr-un număr de cinci sigilii descoperite la Preslav, Silistra și Pomorie, în Bulgaria, datate în jurul anului 1085, care îl arată ca fiind „*mitropolit de Dristra și protosynkellos*”^[67].

Lungi perioade de timp, informațiile despre Mitropolia Dristrei lipsesc. Pe baza acelor puține și succinte știri pe care le deținem suntem în măsură să constatăm că ea și-a continuat funcționarea și în secolul al XII-lea. O lucrare de geografie ecleziastică, intitulată *Rânduiala Scaunelor Patriarhale*, realizată în anul 1143 de fostul nomophylax patriarhal Nilos Doxapatris, la cererea regelui Roger II al Siciliei, enumera între mitropoliile subordonate Patriarhiei Ecumenice și pe cea a „*toate orașele paristriene, adică cele de pe fluviul Dunărea*”^[68].

Funcționarea Mitropoliei Dristrei în secolul al XII-lea este atestată și de o serie de acte patriarhale. Între acestea semnalăm faptul că eparhia de la Dunărea de Jos este înregistrată între mitropoliile subordonate Patriarhiei Ecumenice de două *Notitiae episcopatum* din timpul Comnenilor^[69]. Acestea li se adaugă alte două *notitiae* care înregistrează scaunele mitropolitane care funcționau la sfârșitul secolului al XII-lea și la începutul secolului al XIII-lea^[70].

Din aceeași perioadă ne-au parvenit și informații referitoare la aria de jurisdicție ecleziastică a Mitropoliei Dristrei. Într-o altă parte a lucrării lui, intitulată *Eparhiile și mitropoliile supuse Constantinopolului*, Nilos Doxapatris menționează „*Rhodostolon (Dorostolon,*

n.n.) sau *Distra din Haimmimontus cu cinci episcopii*^[71]. Într-o *opuscula*, la lucrarea lui de geografie religioasă, același autor înregistrează „*Dorostolon sau Distra având cinci episcopate*”^[72].

Care au fost cele cinci scaune episcopale aflate sub jurisdicția Mitropoliei Dristrei nu știm. Singurul scaun episcopal despre care avem câteva știri deosebit de succinte, a fost cel de Axiopolis, care funcționa la sfârșitul secolului al XI-lea. În condițiile în care încetarea funcționării Mitropoliei Tomisului era un fapt împlinit, singura mitropolie sub a cărei jurisdicție putea fi Episcopia de Axiopolis era cea a Dristrei.

Unica și sumara referire la Episcopia de Axiopolis se regăsește într-un *Tratat despre transferuri*, intitulat *Despre mutări (transferuri) efectuate la arhierii hirotoniți, de la episcopii la patriarhii și despre cei mutați și deposeați de scaunele lor pe care le-au avut la alte mitropolii și episcopii*. Cu privire la situația episcopului de Axiopolis, tratatul consemnează că „*fiind fără slujbă, celui de Axioupolis i s-a dat mai întâi [scaunul arhieresc] de Abydos și apoi cel de Apros*”^[73].

Redactarea tratatului despre transferuri a avut loc, conform editorului său, istoricul Jean Darrouzès, în timpul patriarhului Nikolaos III Kyrdiniates-Grammatikos (1084-1111)^[74]. Momentul în care s-a operat transferul episcopului de Axiopolis, menționat în tratat, a fost datat istoricul Emilian Popescu prin anul 1095. El a fost pus în legătură directă cu evenimentele generate de puternica invazie a cumanilor în sudul Dunării, din anul 1094, care a lovit violent, spațiul istro-pontic^[75].

Absența totală a oricăror alte informații despre scaunul episcopal de Axiopolis, face ca aspecte însemnate ale evoluției sale să rămână complet necunoscute. Dată fiind poziția geografică a cetății Axiopolis, ne menținem opinia că episcopia omonimă își exercita jurisdicția ecleziastică asupra bisericilor din regiunile sud-vestice ale regiunilor dintre Dunăre și Marea Neagră^[76].

Episcopia de Axiopolis nu a fost singura eparhie de acest rang din zonă. Istoricii români, Emilian Popescu sau Petre Diaconu susțin că alte scaune episcopale au putut funcționa la Dinogetia, Capidava, Troesmis sau în alte cetăți^[77]. Emilian Popescu nu exclude nici posibilitatea ca la sfârșitul secolului al XI-lea, eparhia de Axiopolis să fi deținut rangul de mitropolie^[78]. Teza este, însă, respinsă, perfect justificat, credem noi, de Alexandru Madgearu^[79].

Potrivit părerilor unor specialiști români, în secolele XI-XII, eparhia Dristrei și-ar fi exercitat autoritatea și asupra unor regiuni din nordul Dunării, riverane fluviului. O asemenea opinie a exprimat Petre Diaconu, care a conchis că „*este evident că Mitropolia Dristrei*

și-a exercitat de asemenea autoritatea și asupra unor regiuni de pe malul stâng al Dunării în timpul secolelor XI-XII”, care cuprindeau, „*cel puțin, Oltenia meridională, Muntenia și Moldova*”^[80]. Extinderea jurisdicției Mitropoliei Dristrei la nord de Dunăre, susține același istoric, este un fapt „*sugerat oarecum de scrisorile lui Ioannes Tzetzes către mitropolitul Charsianites*”^[81]. În condițiile absenței unor informații certe referitoare la acest aspect, opinia exprimată, rămâne, din punctul nostru de vedere, o simplă supoziție.

La fel de puține lucruri se cunosc și despre arhierii Dristrei din secolul al XII-lea și despre activitatea lor. O serie de informații ne sunt transmise de cărturarul bizantin Ioannes Tzetzes, care la mijlocul aceluiași secol a purtat corespondență cu Leon Charsianites, mitropolitul Dristrei. Scrisorile lui Leon Charsianites către Ioannes Tzetzes nu s-au păstrat. Sunt cunoscute, în schimb, cinci scrisori ale cărturarului din Constantinopol către arhierul de la Dunărea de Jos^[82].

Pentru funcționarea celorlalte episcopii aflate sub jurisdicția Mitropoliei Dristrei nu deăinem nicio informație scrisă. Singurele argumente care ar putea fi invocate în scopul susținerii acestei opinii sunt de natură arheologică, ceea ce la imprimă un ridicat grad de relativitate, mai ales cu privire la localizarea lor.

Prima dintre ele este adresată „*diaconului kyr Leon Charsianites*”^[83]. Formula de adresare este dovada faptului că a fost expediată prelatului de la Distra înainte ca acesta să ocupe scaunul mitropolitan. Cea de-a doua are ca formulă de adresare „*aceluiași, devenit mitropolit al Dristrei*”^[84]. Deducem pe baza formulei de adresare că scrisoarea a fost adresată arhierului Dristrei la scurt timp după investirea lui ca mitropolit. Următoarele trei scrisori, care sunt adresate „*presfințitului mitropolit al Dristrei*”, este foarte clar că au fost redactate în timpul exercitării funcției^[85].

Despre păstoria lui Leon Charsianites cunoaștem, în general, puține lucruri. Istoricul Jonathan Shepard, preluat de Petre Diaconu, este de părere că acesta a ocupat scaunul prin 1145, funcționarea lui la Distra prelungindu-se pe durata a circa 30 de ani^[86]. În anii 1157, 1166, 1170, 1172, 1173 arhierul Dristrei s-a aflat la Constantinopol unde a participat la lucrările sinoadelor patriarhale^[87].

Prezența în spațiul geografic, aflat sub jurisdicția Mitropoliei Dristrei, în special în cel istro-pontic, a sigiuliilor unor înalți prelați ai Bisericii Orientale, precum Stephanos, „*arhiepiscop de Arkadiopolis*”, sau Mihail, „*arhipăstorul Rosiei (Rusiei, n.n.)*”, poate constitui o altă dovadă a funcționării eparhiei de la Dunărea de Jos^[88]. Piese respective au însoțit, probabil, scrisori ale respectivilor arhierii către înalți prelați ai

Bisericii locale.

În ceea ce privește durata de funcționare a Mitropoliei Dristrei, una și aceeași cu cea a orașelor *paristriene*, putem doar aproxima. Spre exemplu, Petre Diaconu susține că încetarea funcționării ei „s-a întâmplat în prima jumătate a secolului al XIII-lea, poate chiar odată cu integrarea acestui oraș în frontierele statului Asăneștilor”^[89].

În acest punct al demersului nostru, considerăm important să precizăm faptul că ocuparea Dristrei de către Țaratul Vlaho-Bulgar, s-a produs după cucerirea Constantinopolului de către participanții la Crudiada a IV-a și desființarea Imperiului Bizantin. Ne fundamentăm această opinie pe faptul că în 1204, în timpul tratatelor Țarului Ioniță Asan (1197-1204) cu papa Innocentius III, pentru unirea cu Biserica Romei, Mitropolia Dristrei nu este menționată între eparhiile aflate în subordinea Bisericii Târnovei^[90]. Acest lucru conduce la concluzia că ea a rămas în continuare sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice. Prin raportarea la statutul complet diferit ale celorlalte eparhii intrate în componența Țaratului Vlaho-Bulgar, puse toate sub jurisdicția Bisericii Târnovei, considerăm că acest lucru a fost posibil doar ca urmare a sustragerii Dristrei stăpânirii vlaho-bulgare, până după 1204^[91].

Din punctul nostru de vedere, ocuparea Dristrei și a regiunilor de la Dunărea de Jos de către Țaratul Vlaho-Bulgar, cel mai probabil, la începutul secolului al XIII-lea. Funcționarea Mitropoliei Dristrei sub stăpânire vlaho-bulgară este confirmată de unele surse, precum *Sinodikul de autocefalie a Patriarhiei de la Târnovo*, a cărei redactare a început în 1235, inclus ulterior în *Sinodikul Țarului Boril*, realizat în 1211^[92].

În temeiul informațiilor avute, conchidem că trecerea Dristrei sub stăpânire vlaho-bulgară și, implicit, a eparhiei de la Dunărea de Jos sub jurisdicția Bisericii Târnovei s-a produs la o dată cuprinsă între post 1204 și ante 1235^[93]. Cucerirea vlaho-bulgară, nu a însemnat încetarea funcționării eparhiei dunărene, ci doar scoaterea ei de sub obediența religioasă a Constantinopolului și trecerea sub jurisdicția Bisericii Târnovei^[94]. Schimbarea subordonării religioase, ca

rezultat al cuceririi, a însemnat sfârșitul ultimei perioade bizantine din istoria eparhiei de la Dunărea de Jos și debutul unei noi perioade bulgare din istoria acesteia.

CHURCH ORGANIZATION IN THE ISTRO-PONTIC AREA (END OF THE 10TH CENTURY – 12TH CENTURY)

Abstract: In the period between the end of the 10th century and the end of the 12th century, two religious dioceses with the rank of metropolitan seat functioned in the Istro-Pontic area: that of Tomis and that of Dristra (Dorostolon). At the end of the 10th century, the Metropolitan seat of Tomis reappears in sigilographic sources. The functioning of the Diocese of Tomis extended until the middle of the 11th century. The sigilographic sources record the names of two metropolitans: Aniketos (10th-11th centuries) and Basileios (middle of the 11th century). The area of religious jurisdiction of the Metropolitan seat of Tomis was exercised over the Istro-Pontic area. During the Bulgarian rule, an archbishopric functioned in Dristra. After the Byzantine conquest in 971, the Diocese of Dristra was demoted to the rank of bishopric. Its area of jurisdiction overlapped with the territories of the homonymous strategy. In 1020, on the occasion of the organization of the Archbishopric of Ochrida, the Diocese of Dristra was placed under its jurisdiction. Among the bishops of Dristra from this period, sigilographic sources mention Bishop Leontios, in the mid-11th century. Most likely, between the mid-6th decade of the 11th century and November 6, 1071, the Diocese of Dristra was elevated to the rank of metropolitan seat. The sources we have, mention as metropolitans of Dristra Leontios, almost certainly one and the same as the homonymous bishop, Christophoros, attested in the ninth decade of the 11th century, and Leon Charsianites, who exercised the office for about 30 years, starting around 1145. At a date between post 1204 and ante 1235 Dristra came under the rule of the Vlaho-Bulgarian Tarat and, with this, the Metropolitan seat of Dristra came under the jurisdiction of the Church of Târnova.

Keywords: Tomis, Dristra, Dorostolon, Aniketos, Basileios, Leontios, Christophoros, Leon Charsianites

- [1] **NOTE.** Doctor în istorie, cercetător independent, <https://orcid.org/0000-0002-3409-2828>, e-mail: vasilemarculeț@gmail.com
- [2] J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalog of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks ad in the Fogg Museum of Art*, vol. 1. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Washington, D.C., 1991, p. 181, nr. 80.1-2.
- [3] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. Greek Text Edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, 1967, New, Revised Edition 1993, § 9; [sau edițiile: Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos*. Traducere de V. Grecu, București, 1971, § 9; Constantin VII Porphyrogénète, *De Administrando Imperio*, Oeuvre mise en page et traduite par M. Szwajcer, f.a., § 9, pe <https://remarcl.org/bloodwolf/historiens/constantin/table.htm> (accesat: decembrie 2024-ianuarie 2025)].
- [4] J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuuum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Text critique, introduction et notes, Paris, 1981, p. 8-9, 18, 19, 32-33, 42-45, 47-48; Cf. Fl. Duță, *Le christianisme au Bas-Danube du Xe au commencement du XIe siècle*, în „Theologia”, 43, 2002, 1, p. 184-185.
- [5] V. Mărculeț, *Organizare ecleziastică și implicații bizantine în spațiul românesc (secolele X-XV)*, Brăila, 2014, p. 31.
- [6] J. Darrouzès, *op. cit.*, 1.40; Cf. Fl. Duță, *op. cit.*, p. 184.
- [7] *Ibidem*, 2.43; Cf. *Ibidem*, p. 184.
- [8] *Ibidem*, 3.40.642-656; Cf. *Ibidem*, p. 184.
- [9] *Ibidem*, 4.41; Cf. *Ibidem*, p. 185.
- [10] *Ibidem*, 5.45; Cf. *Ibidem*, p. 185.
- [11] Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*. Text, Translation, and Commentary by Cy. Mango, Washington, D.C., 1990, § 42.
- [12] J. Nesbitt, N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 181, nr. 80.1.
- [13] I. Barnea, *Noi date despre Mitropolia Tomisului*, în „Pontica”, XXIV, 1991, p. 281.
- [14] P. Diaconu, *Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (Xe-Xle siècles)*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle série, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 452.
- [15] I. Barnea, *Mitropolia Tomisului*, p. 281; P. Diaconu, *Points de vue*, p. 452.
- [16] Al. Madgearu, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos în perioada 971-1020*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, XIX, 2001, p. 15; Idem, *The Church Organization at the Lower Danube Between 971 and 1020*, în „Études Byzantines et Post-Byzantines”, IV, recueillies de publiées Em. Popescu et T. Teoteoi, Iași, 2001, p. 78.
- [17] *Ibidem*, p. 13; *Ibidem*, p. 76.
- [18] *Ibidem*, p. 15; *Ibidem*, p. 78.
- [19] H. Gelzer, *Ungerdruckte und wenig Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, I, în „Byzantinische Zeitschrift”, I, 1892, p. 256-257, II, în „Byzantinische Zeitschrift”, II, 1893, p. 42-46; Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 1. Teil, 2. Halbband: *Regesten von 867-1025*. Zweite auflage neu Bearbeitet von A.E. Müller. Unter verantwortlicher Mitarbeit von Al. Beihammer, München, 2003, p. 217-219, nr. 806, 807; [sau ediția: Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 1. Teil: *Regesten von 565-1025*, München und Berlin, 1924, p. 103-104, nr. 806, 807]; M. Gyóny, *L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux Xle-XIve siècles*, în „Études Slaves et Roumaines”, I, 1948, 3, p. 150-152; Vasilka Tăpkova-Zaimova, *Bulgarians by Birth. The Comitopuls, Emperor Samuel and Their Successors According to Historical Sources and the Historiographic Tradition*. Translated by P. Murdzhev. With an Introduction by K. Petkov, Leiden-Boston, 2017, p. 46-49.
- [20] *Ibidem*, II, p. 44; *Ibidem*, p. 218-219, nr. 807; [sau ediția: Fr. Dölger, *Regesten*, 1, p. 104, nr. 807]; Vasilka Tăpkova-Zaimova, *op. cit.*, p. 48.
- [21] P. Diaconu, *Points de vue*, p. 452.
- [22] Al. Madgearu, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos*, p. 13; Idem, *The Church Organization at the Lower Danube*, p. 76.
- [23] M. Gyóny, *op. cit.*, p. 153.
- [24] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 32.
- [25] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 32.
- [26] J. Nesbitt, N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 181, nr. 89.2.
- [27] I. Barnea, *op. cit.*, p. 281.
- [28] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 32.
- [29] P. Diaconu, *Points de vue*, p. 452.
- [30] *Ibidem*.
- [31] Al. Madgearu, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos*, p. 13; Idem, *The Church Organization at the Lower Danube*, p. 75.
- [32] *Ibidem*; *Ibidem*, p. 76.
- [33] *Ibidem*; *Ibidem*.
- [34] *Ibidem*; *Ibidem*.
- [35] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 33.
- [36] Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Tomis – Constantia – Constanța*, în „Pontica”, XXIV, 1991, p. 323.
- [37] *Ibidem*.
- [38] *Ibidem*, p. 321.
- [39] *Ibidem*, p. 323.
- [40] *Ibidem*.
- [41] I. Jordanov, *Novi danni za Preslav v krajja na X vek*, în „Preslav”, 3, 1983, p. 110-111; P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică a regiunii Dunării de Jos (ultima treime a secolului X-secolul XII)*, în „Studii Teologice”, s. II, a. XLII, 1990, 1, p. 113; Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique dans la région du Bas-Danube (dernier tiers du Xe siècle-XIIe siècle)*, în „Études Byzantines et Post-Byzantines”, II, recueillies de publiées Em. Popescu, O. Iliescu et T. Teoteoi, București, 1991, p. 82, Idem, *Points de vue*, p. 449; Al. Madgearu, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos*, p. 11; Idem, *The Church Organization at the Lower Danube*, p. 73; Fl. Duță, *op. cit.*, p. 186.
- [42] J. Darrouzès, *op. cit.*, 1.33.445.
- [43] *Ibidem*, 2.32.513; 4.31.463.
- [44] *Ibidem*, 3.36.606.
- [45] H. Gelzer, *op. cit.*, p. 44; Fr. Dölger, *op. cit.*, p. 219, nr. 807; [sau ediția: Fr. Dölger, *Regesten*, 1, p. 104, nr. 807]; V. Tăpkova-Zaimova, *op. cit.*, p. 48.
- [46] P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică*, p. 113; Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique*, p. 82.
- [47] *Ibidem*, p. 113, n. 54; *Ibidem*, p. 83, n. 54.
- [48] M. Salamon, *Some Notes on an Inscription from Medieval Silistra (c. 976)*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, IX, 1971, 3, p. 487-496.
- [49] Jordanov, *Neizdadeni vizantijski olovni pečati ot Silistra (II)*, în „Izvestija na napodnija muzej-Varna”, 21 (36), 1985, p. 100, nr. 4; Cf. V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l' Empire Byzantin*. Tome V: *L'Église, première partie I: L'Église de Constantinople*, A: *La hiérarchie*, Paris, 1963, p. 176-177; Cf. P. Diaconu, *Sur l'organisation ecclésiastique*, p. 85.
- [50] P. Diaconu, *Points de vue*, p. 452.
- [51] Al. Madgearu, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos*, p. 15; Idem, *The Church Organization at the Lower Danube*, p. 78.
- [52] A. Gabor, *Organizarea administrativă și religioasă a Imperiului Bizantin dată de Vasile II Macedoneanul și importanța ei pentru istoria poporului român*, în „Studii Teologice”, s. II, a. XLI, 1989, 5-6, p. 111.

- [53] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 34.
- [54] H. Gelzer, *op. cit.*, p. 44; Fr. Dölger, *op. cit.*, p. 219, nr. 807; [sau ediția: Fr. Dölger, *Regesten*, 1, p. 104, nr. 807]; V. Tăpkova-Zaimova, *op. cit.*, p. 48.
- [55] I. Jordanov, *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*, vol. 1: *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia, 2003, p. 67-68, nr. 23.9; Idem, *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*, vol. 3. Part 1: *Text*, Sofia, 2009, p. 565, nr. 1.709-1.710.
- [56] J. Skylitzès, *Empereurs de Constantinople*. Text traduit par B. Flusin et annoté par J.-Cl. Cheynet, Paris, 2003, Constantin Monomaque, 16; [sau ediția: J. Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*. Introduction, Text and Notes Translated by J. Wortley, Cambridge, 2010, Constantine IX Monomachos, 16]; G. Cedrenus, *Historiarum Compendium*, în Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope, ab Imm. Bekkero suppletus et emendates, t. II, Bonnae, MDCCCXXXIX, p. 584.
- [57] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 24.
- [58] N.A. Oikonomidès, *Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques*, în „Revue des Études Byzantines”, XVIII, 1960, p. 60-61.
- [59] *Ibidem*, p. 57, 61.
- [60] *La vie de Saint Cyrille le Philéote moine byzantin († 1110)*. Introduction, texte critique, traduction et notes par É. Sargologos, Bruxelles, 1964, § 5.9; [sau ediția: N. Kataskepenos, *Sfântul Chiril Fileotul – viața sa Filocalie*. Traducere din limba greacă veche de Laura Enache. Studiu introductiv de É. Sargologos, tradus din limba franceză de Florentina Drăgulănescu. Ediție îngrijită, note și bibliografie diac. Il. M. Argatu, Iași, 2020, § 5.9].
- [61] J. Skylitzès, *op. cit.*, Constantin Monomaque, 16; [sau ediția: J. Skylitzes, *A Synopsis*, Constantine IX Monomachos, 16]; G. Cedrenus, *op. cit.*, p. 584.
- [62] Iohannis Euchaitorum metropolitae, *Quae in Codice Vaticano Graeco 676 supersunt*. Iohannes Bollig descripsit. P. de Lagarde edidit, Gottingae, 1882, p. 144-146, 179, 189, 191-193, nr. 182, 186; [text și traducere în: *Fontes Historiae Daco-romanae/Izvoarele istoriei României*, III: *Scriptores Byzantini saec. XI-XIV/Scriitori bizantini (sec. XI-XIV)*. Ediderunt/Publicate de Al. Elian și N.-Ș. Tanașoca, București, 1975, p. 2/3-12/13].
- [63] P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică*, p. 114; Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique*, p. 83.
- [64] Idem, *Points de vue*, p. 452.
- [65] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 35.
- [66] J. Gouillard, *Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus*, în „Travaux et Mémoires”, 9, 1985, p. 136/137, 140/141; N.A. Oikonomidès, *Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin*, p. 60-61.
- [67] I. Jordanov, *Pečatite ot Strategijata v Preslav*, Sofia, 1993, p. 186-187, nr. 388; I. Jordanov, *Corpus*, 1, p. 68-69, nr. 23.10; Idem, *Corpus*, 3/1, p. 565-566, nr. 1.711-1.715.
- [68] Nilus Doxapatrius, *Taxis ton patriarchikon tronon*, în „Hierodis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum. Accedunt Nili Doxapatrii Notitia Patriarchatum et Locorum Nomina Immutata”. Ex recensione G. Parthey, Berolini, 1866, p. 297, § 229; [traducere în: Nil Doxapatri, *Ordinea scaunelor patriarhatelor*, II, în „Biserica Ortodoxă Română”, XXXI, 1907-1908, 12, p. 1.343].
- [69] J. Darrouzès, *op. cit.*, 11.73, 12.71.
- [70] *Ibidem*, 13.73.781, 15.71
- [71] Nilus Doxapatrius, *op. cit.*, p. 301, § 295; [traducere în: Nil Doxapatri, *op. cit.*, p. 1.345].
- [72] J. Darrouzès, *op. cit.*, 14.45.
- [73] Idem, *Le traité des transferts. Édition critique et commentaire*, în „Revue des Études Byzantines”, 42, 1984, p. 182, § 53; Em. Popescu, *Știri noi despre istoria Dobrogei în secolul al XI-lea: Episcopia de Axiopolis*, în vol. „Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și de continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei”, Galați, 1987, p. 128; Idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 422.
- [74] *Ibidem*, p. 169.
- [75] Em. Popescu, *Episcopia de Axiopolis*, p. 136; Idem, Idem, *Christianitas Daco-Romana*, p. 431; P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică*, p. 118; Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique*, p. 87.
- [76] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 38.
- [77] Em. Popescu, *Episcopia de Axiopolis*, p. 137; Idem, *Christianitas Daco-Romana*, p. 431; P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică*, p. 118; Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique*, p. 87.
- [78] *Ibidem; Ibidem*.
- [79] Al. Madgearu, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos*, p. 15; Idem, *The Church Organization at the Lower Danube*, p. 78.
- [80] P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică*, p. 119; Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique*, p. 89.
- [81] *Ibidem*, p. 119, n. 99; *Ibidem*, p. 89, n. 99.
- [82] Ioannis Tzetzae *Epistulae*. Recensuit P.A.M. Leone, Leipzig, 1972, nr. 38, 39, 66, 80, 82; [traducere în limba engleză: J. Shepard, *Tzetzes' Letters to Leo at Dristra*, în „Byzantinische Forschungen”, VI, 1979, p. 192-199, nr. 39, 66, 80, 82 (republicat în: J. Shepard, „Emergent Elites and Byzantium in the Balkans and East-Central Europe”, London and New York, 2011, p. 192-199, nr. 39, 66, 80, 82)].
- [83] *Ibidem*, nr. 38.
- [84] *Ibidem*, nr. 39; [traducere în limba engleză: J. Shepard, *op. cit.*, p. 192, nr. 39 (republicat în: J. Shepard, „op. cit.”, p. 192, nr. 39)].
- [85] *Ibidem*, nr. 66, 80, 82; [traducere în limba engleză: J. Shepard, *op. cit.*, p. 193, 196, 198, nr. 39, 80, 82 (republicat în: J. Shepard, „op. cit.”, p. 193, 196, 198, nr. 39, 80, 82)].
- [86] Idem, *Tzetzes' Letters*, p. 228-232; [sau ediția republicată: J. Shepard, *Tzetzes' Letters*, p. 228-232]; Cf. P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică*, p. 115; Cf. Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique*, p. 84; Cf. Idem, *Un mitropolit de Paristrion mai puțin cunoscut*, în „Studia Historica et Theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu”, Iași, 2003, p. 327-329.
- [87] M.D. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea. Geografia matematică, fizică, politică, economică și militară*, București, 1904, p. 637; P. Diaconu, *Un mitropolit de Paristrion*, p. 327; J. Darrouzès, *Listes synodales et notitiae*, în „Revue des Études Byzantines”, XXVIII, 1970, p. 78-80; V. Grumel, *Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. *Les actes des Patriarches*, fasc. II et III: *Les regestes de 715 à 1206*. Deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès; Paris, 1989, p. 551-554, nr. 1125, 1126.
- [88] Jordanov, *Neizdadeni vizantijski*, p. 105, nr. 13; I. Barnea, *À propos de la découverte de deux sceaux byzantins de Dinogetia*, în „Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne”, Nouvelle série, II, 1958, p. 475.
- [89] P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică*, p. 120; Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique*, p. 89.
- [90] *Documente privitoare la istoria românilor culese de E. de Hurmuzaki*, vol. I: 1199-1345, partea 1, culese, și însoțite de note și variante de Nic. Densușianu, București, 1887, p. 29, nr. XX.
- [91] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 37.
- [92] M.G. Popruženko, *Sinodika tsarija Borila*, Sofia, 1928, p. 92, § 155; *Documente privitoare la istoria românilor culese de E. de Hurmuzaki*, vol. I, partea 2: 1345-1450, culese, adnotate și publicate de Nic. Densușianu, București, 1890, p. 808, 811, nr. DCXLV.
- [93] V. Mărculeț, *op. cit.*, p. 37.
- [94] *Ibidem*.